

12. Петяева, Д.Ф. Развитие представлений о живой природе у дошкольников: автореф.дис. ...канд. психол. наук / Д.Ф.Петяева. – М., 1991.
13. Сухомлинський В.О. Особистість учителя. Педагогічний колектив і всебічний розвиток вихованців. — Т. 1. - К.: Рад. шк., 1976.
14. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. — / В.А. Ясвин. - М.: Смысл, 2000.—456 с.

В статье рассматриваются современные взгляды на проблему развития экологических представлений личности. Объединяются теоретические и практические аспекты проблематики связанные с принципами и этапами развития экологических представлений младшего школьника.

This article is about actual views on the issue of ecological representations of the personality. Theoretical and practical aspects of the problem are combined. They relate with the principles and stages of development of ecological representations of the primary school children.

Статтю подано до друку 15.11.2013.

© 2013 р.

Н. М. Токарева (м. Кривий Ріг)

ГЕНЕЗА КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми. Проблемний характер підліткового періоду розвитку і, зокрема, переживання підлітків опосередковані не лише віковими змінами, що мають закономірний характер виявлення. Спрямування змін особистісних властивостей суб'єкта можуть кардинально варіюватися залежно від соціальних умов життєтворчості та активності самої особистості.

Психологи (Л. С. Виготський, С. Д. Максименко, В. С. Мухіна, Д. І. Фельдштейн та ін.) беззаперечно визнають, що конкретна культурно-історична ситуація визначає провідні тенденції розвитку сенситивного до неї отроцтва. Означена тенденція розвитку простежується і у дослідженнях зарубіжних науковців (Ф. Райс, Х. Томе, К. Ясперс).

Зокрема, Ханса Томе, який у контексті теорії дослідження цілісного життєвого шляху особистості на засадах когнітивної психології і теорії поля К. Левіна наголошує на існуванні чисельних історично обумовлених варіантів розвитку особистості. Зовнішні умови, – на думку Х.Томе, – обмежують можливості людини щодо реалізації потенціалу (продуктивна постійна активність, низький рівень особистісної активності, підвищення активності для подолання несприятливих умов існування тощо).

Концептуальними поняттями теорії цілісного життєвого шляху особистості Х.Томе вважає стиль розвитку, що визначається соціально-економічними умовами та історичною ситуацією, та тематичну структуру – певну глобальну характеристику системи впливів на особистість, що походить від соціального середовища і має дві форми: творчу (детермінує самостійність і активність розвитку, спрямовує особистість у майбутнє) і регламентовану, або інакше – гомеостатичну (обумовлює пристосування поведінки особистості до традиційних норм, спрямовує людину на минуле, що нівелює всі зміни у житті) [2, с. 32 – 33].

Тематична структура вікового становлення особистості сучасного підлітка зумовлена несталістю суспільних тенденцій, непередбачуваними ексцесами на рівні суспільства в цілому, маргінальним характером соціальних впливів.

Соціальне життя трансформує структури інтелекту за посередництвом мови (знаків), змісту взаємодії суб'єкта із об'єктами (інтелектуальні цінності) та правил організації процесів мислення (колективні логічні або дологічні норми). У даному контексті інтеріоризовані соціальні стосунки зумовлюють нові можливості мисленнєво-мовленнєвої стратегії поведінки особистості (Ж. Піаже, В. С. Мухіна) [3, с. 389].

Підліток із готовністю сприймає все нове, інтерес до життя у цілому і до різних його проявів підштовхує його до нових експериментів, він легко навчається, легко відмовляється від того, що не призводить до успіху (як він його уявляє). Спрямування означеним пошукам задає оточення підлітка, ті спільноти, соціальні й моральні цінності яких підліток приймає і у межах яких він знаходить визнання. Основу формування нових психічних та особистісних властивостей підлітків, освоєння навичок адекватних соціальних стосунків складає спілкування у процесі реалізації суб'єктом різних видів діяльності.

Визначальною особливістю спілкування підлітків є виражений особистісний характер.

Аналіз основних досліджень. У контексті екзистенційної філософії К.Ясперса наголошується, що спілкування – єдиний спосіб презентації екзистенції (глибинного рівня «Я») людини не лише для інших, але й для неї самої [5].

Відомий теоретик діалогу М.М.Бахтін відзначає наявність абсолютної естетичної нужди людини в іншому суб'єкті життєтворчості, в активності іншого, що споглядає, запам'ятовує, збирає і об'єднує, і яка єдина може створити її зовні закінчену особистість [1, с. 33]. Саме значущі інші сприяють процесу формування уявлень людини про себе і довкілля, саме вони підтримують (а іноді й суттєво впливають) прийняття рішень і здійснення виборів у контексті ментального поля суб'єкта.

Основними конструктивними тенденціями розвитку спілкування С. К. Нартова-Бочавер визначає такі:

- від об'єктності – до суб'єктності (партнер по спілкуванню розглядається як особистість, а не як об'єкт маніпулювання, задоволення власних потреб людини; дитина виявляє ініціативу, стаючи активним партнером по спілкуванню);
- від монологічності – до діалогічності (дитина починає орієнтуватися на зворотний зв'язок, що отримується від партнера по спілкуванню, тобто набуває соціальної чутливості);
- від імпульсивності – до рефлексивності (людина вчиться контролювати свої безпосередні спонуки, піддаючи їх цензурі свідомості, внаслідок чого спілкування стає менш спонтанним, але більш нормалізованим, що є особливо важливим для періоду дитинства; зростає роль свідомості у спілкуванні);
- від «вертикальних» стосунків – до «горизонтальних» (по мірі дорослішання людини все більш значущими стають контакти із рівними за статусом, на відміну від дитинства, коли роль однолітків відносно невелика);
- від ситуативного – до особистісного (спілкування виходить за межі наявної ситуації, в результаті чого може відбуватися у внутрішньому плані, і стає вибіркоким, тобто не потреби і ситуація, а внутрішнє прагнення визначає вибір партнера) [4, с. 115].

У площині онтогенетичного становлення особистості підлітки спрямовані на пошук нових, продуктивних форм спілкування. Підліток інтуїтивно підходить до відкриття того, що мова, будучи знаковою системою, дозволяє відображувати довколишню дійсність і, крім того, фіксувати певний погляд на світ.

Прагматика мовлення у підлітковому віці удосконалюється у широкому діапазоні комунікативних і соціальних ситуацій. Підліток у силу вікових особливостей (орієнтованість на однолітка, конформізм тощо) здатен варіювати своє мовлення залежно від стилю спілкування і особистості співрозмовника.

Успіх підлітків у спілкуванні багато у чому визначається комунікативною компетентністю особистості.

Комунікативна компетентність як комплексне застосування мовних і немовних засобів для комунікації, спілкування в конкретних соціально-побутових ситуаціях, є основою взаємодії суб'єктів діяльності, сприяє інтенсивному включенню особистості у процес життєтворчості, забезпечує якісний результат.

Проблемі формування комунікативної компетентності особистості присвячено праці О.О.Бодальова, В.О.Кан-Каліка, О.В.Киричука, Н.В.Кузьміної, В.А.Семиченко та інших, в яких досліджуються наукові основи сутності, особливостей і структури спілкування, обґрунтовуються уміння, що забезпечують цей процес. Активно у сучасній психологічній науці досліджується мовлення як одна із форм існування свідомості людини, вивчаються особливості мовленнєвого спілкування на різних етапах онтогенезу (Л.С.Виготський, І.О.Зимня, О.М.Леонтьєв, О.О.Леонтьєв, М.І.Лісіна та ін.). Проте, на наш погляд, проблемі розвитку комунікативної компетентності підлітків у контексті моделювання поведінкових особистісних сценаріїв науковцями приділяється недостатньо уваги.

Формулювання мети. Суперечливість процесу розвитку комунікативних стратегій поведінкових моделей у підлітковому періоді ускладнюється виявленням симптомокомплексу вікової кризи.

Головний зміст підліткового періоду (10 – 15 років у парадигмі досліджень Л.С.Виготського, Д.Б.Ельконіна) становить перехід від дитинства до дорослості. Всі сторони розвитку піддаються якісному перетворенню, виникають і формуються нові психічні новоутворення, що детермінують спрямування особистісних ресурсів підлітків.

Відомо, що внутрішній зміст Я – це ставлення особистості до інших людей і до самої себе (М.Й.Боришевський, І.С.Кон, О.М.Леонтьєв та ін.). Усвідомити себе означає усвідомити цю систему ставлень, зрозуміти, у чому її відмінність від системи ставлень інших людей – однолітків, батьків, дорослих. Оскільки виникнення і функціонування «Я» згідно із діалектикою неможливе поза зв'язком із його антитезою – «не-Я», то єдиний спосіб набуття почуття відмежованості свого Я від Я інших людей – це активна взаємодія з цими іншими, яка нерідко має форму протистояння. Саме ця обставина стає причиною негативізму, упертості, свавілля і протесту у підлітковому та юнацькому віці. Мета такої поведінки полягає, в основному, в уточненні й закріпленні меж свого Я, відокремленні його від безлічі Я інших людей.

З огляду на означене у контексті гармонізації розвитку особистісних конструктів підлітка актуальності набуває дослідження динаміки стратегій спілкування та можливостей цілеспрямованого моделювання конструктивної діалогічної спрямованості спілкування підлітків у парадигмі психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення. Аналіз особливостей даного процесу обрано нами за мету даного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальність методологічних засад дослідження генези конструктивних діалогічних стратегій спілкування підлітків у організації навчально-виховного процесу обумовили специфіку даного емпіричного дослідження.

Для розв'язання поставлених завдань ми використали порівняльний метод організації дослідження (поперечний зріз), що дозволив дослідити особливості комунікативної спрямованості підлітків і порівняти отримані дані.

Вибірку склали 224 учні 6 – 9-х класів Центрально-Міської гімназії м.Кривого Рогу віком 11 – 15 років. Вибірка носила квотовий характер (56 підлітків кожної вікової групи).

Емпірична група методів була представлена спостереженням та тестуванням. В якості психодіагностичного інструментарію була використана методика С.Л.Братченко «Спрямованість особистості у спілкуванні», що дозволяє вивчити індивідуальну комунікативну парадигму суб'єкта у сфері міжособистісного спілкування, яка розуміється як сукупність більш – менш усвідомлюваних смислових установок і ціннісних орієнтацій людини у сфері міжособистісної комунікації. Обробка даних здійснювалася шляхом обчислення середньостатистичних та відсоткових значень отриманого матеріалу.

Узагальнюючи різні точки зору щодо аналізу комунікативної компетентності особистості, С.Л.Братченко дійшов висновку, що у структурі комунікативної поведінки окрім традиційно представлених елементів (когнітивного, емоційного та поведінкового) можна виявити також і особистісні характеристики суб'єкта: спрямованість, систему установок, цінності, потребу у спілкуванні тощо. Це дозволило С.Л.Братченко розробити типологію міжособистісного спілкування (за типом міжособистісного діалогу та за типом міжособистісного монологу), критерієм для якої є внутрішня особистісна позиція людини у спілкуванні, що детермінує комунікативні стратегії і відповідні засоби їх реалізації. Головною ідеєю даного підходу є орієнтованість особистості в координатах «Я» та «Інший»: міжособистісний діалог передбачає установки на рівність, міжособистісний монолог редуцирує роль Іншого і виходить із пріоритету Я.

Відповідно до даної концепції міжособистісне спілкування може відбуватися принципово різними способами – за типом міжособистісного діалогу і за типом міжособистісного монологу.

Діалогу відповідає уявлення про співрозмовника як про особистість самостійну, внутрішньо вільну, неповторну; ця концепція Іншого є симетричною, що означає можливість її застосування і для аналізу Я-концепції суб'єкта. Монологу відповідає концепція співрозмовника як об'єкта впливу. В основі міжособистісного діалогу – стосунки взаємної поваги, довіри, відкритості; у монолозі – це ігнорування партнера, недовіра, закритість. Варіантами монологічної комунікативної спрямованості автор вважає авторитарну, маніпулятивну, альтероцентристську, конформну, індиферентну моделі.

Використання означеної методики С.Л.Братченко та ранжирування значущості типів спрямованості особистості у спілкуванні серед підлітків різних вікових груп дозволило виявити типи комунікативної спрямованості респондентів.

Обчислення середньостатистичних та відсоткових значень отриманого матеріалу у межах найбільш значимих рангів розподілу представлено у табл. 1 та 2.

Аналіз отриманих даних дозволяє стверджувати про домінування монологічної спрямованості у спілкуванні підлітків. Серед пріоритетних стратегій спілкування молодших підлітків (11 – 12 років) простежується перевага конформного типу спрямованості (53 %), що характеризується відмовою від рівності у спілкуванні на користь співрозмовника, орієнтацією на «об'єктну» позицію для себе, спрямованість на наслідування.

Таблиця 1

**Динаміка спрямованості у спілкуванні серед респондентів-підлітків
(перша рангова позиція значимості)**

Тип спрямованості особистості у спілкуванні	Вік респондентів			
	11-12 років (6 клас)	12-13 років (7 клас)	13-14 років (8 клас)	14-15 років (9 клас)
Діалогічний тип	6,25 %	--	--	--
Авторитарний тип	9,5 %	10,3 %	4,7 %	10,7 %
Маніпулятивний тип	6,25 %	20,7 %	14,3 %	21,5 %
Альтероцентрист. тип	25 %	38 %	43 %	21,5 %
Конформний тип	53 %	20,7 %	28,5 %	35,7 %
Індиферентний тип	--	10,3 %	9,5 %	10,7 %

Підлітки 12 – 14 років (середня вікова група) схильні до переважного виявлення альтероцентристської комунікативної спрямованості (38% та 43%), що зумовлює добровільну концентрацію на співрозмовнику, безкорисливу пожертву власними інтересами, прагнення зрозуміти запити іншого з метою їх найбільш повного задоволення навіть на шкоду власному розвитку і добробуту.

Комунікативні стратегії старших підлітків (14 – 15 років) знову виявляють домінування спрямованості конформного типу (35,7 %), що проявляється у підкоренні силі авторитету, відсутності дійсного розуміння у взаємодії, реактивних моделях спілкування.

Таблиця 2

**Динаміка спрямованості у спілкуванні серед респондентів-підлітків
(друга рангова позиція значимості)**

Тип спрямованості особистості у спілкуванні	Вік респондентів			
	11-12 років (6 клас)	12-13 років (7 клас)	13-14 років (8 клас)	14-15 років (9 клас)
Діалогічний тип	2,8 %	3,7 %	4,7 %	3,2 %
Авторитарний тип	20 %	22,2 %	33,4 %	22,6 %
Маніпулятивний тип	8,6 %	22,2 %	4,7 %	16,1 %
Альтероцентрист. тип	20 %	3,7 %	14,3 %	22,6 %
Конформний тип	20 %	26 %	33,4 %	25,8 %
Індиферентний тип	28,6 %	22,2 %	9,5 %	9,7 %

Друга рангова позиція у структурі комунікативного профілю підлітків (табл. 2) також виявляє значимість конформного типу спрямованості у спілкуванні респондентів середньої та старшої вікової групи.

Підлітки 13 – 14 років крім конформного типу спрямованості також демонструють авторитарну модель організації комунікативного простору (33,4 %), що відзначається комунікативною агресією, когнітивним егоцентризмом, орієнтацією на стереотипність спілкування. Респонденти молодшого підліткового віку у площині другої рангової позиції значимості комунікативних стратегій поведінки переважно виявляють індиферентну комунікативну спрямованість (28,6 %): ставлення до співрозмовника, при якому ігнорується він сам зі всіма його проблемами, домінування орієнтації на суто ділові питання, уникнення спілкування як такого.

Узагальнення середньостатистичних та відсоткових значень отриманих даних дозволяє стверджувати виявлення монологічних тенденцій ґенези комунікативних стратегій підлітків, що орієнтовані переважно на пасивність, ригідність, стереотипність поведінкових моделей спілкування. Діалогічна спрямованість комунікативної поведінки підлітків, що характеризується орієнтацією на рівноправне спілкування, засноване на взаємній повазі і довірі, в обох рангових позиціях середньостатистичних та відсоткових значень отриманих даних представлена недостатньо.

Співставлення отриманих даних щодо спрямованості респондентів у спілкуванні із середньостатистичними значеннями за шкалою асертивності та шкалою рівня суб'єктивного контролю (шкалою Дж.Роттера) (табл. 3) доводять закономірність деструктивних змін: ґенеза виявлення асертивності спрямована у напрямку зростання рівня агресивності, а у виявленні локусу контролю простежується спрямованість на екстернальність.

Таблиця 3

Динаміка особистісних характеристик респондентів-підлітків

Особистісні характеристики підлітків	Вік респондентів			
	11-12 років (6 клас)	12-13 років (7 клас)	13-14 років (8 клас)	14-15 років (9 клас)
Асертивність	56,2	59,8	58,3	61,4
Рівень суб'єктивного контролю	26,5	26,5	28,8	30,4

Означене дозволяє припустити дефекти соціалізації школярів даної вікової групи у несталому соціальному середовищі. Розвиток підлітка має відбуватися через збагачення і перетворення суб'єктивного досвіду як важливого джерела оптимальної адаптації у ситуації невизначеності. Проте недостатність навичок моделювання необхідних поведінкових сценаріїв у індивідуальному досвіді підлітка детермінує проблемність об'єктивації стратегій життєтворчості у реальному житті підлітка.

Результати емпіричного дослідження, таким чином, підтверджують необхідність моделювання конструктивної діалогічної спрямованості спілкування підлітків у парадигмі психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення.

Висновки. Процес цілеспрямованого моделювання особистісних конструктів школярів у контексті психолого-педагогічного супроводу підлітків передбачає активне особистісне змінення, модифікацію характерологічного профілю суб'єкта. Цей процес можна оптимізувати засобами когнітивної інтервенції (змінення мисленнєвих стратегій особистості шляхом нейтралізації монологічних типів поведінки), спрямованої на формування орієнтовної основи моделювання особистісних конструктів активного суб'єкта соціалізації.

Моделювання комунікативної культури підлітків вимагає включення до ментального досвіду таких компонентів ефективного спілкування як емпатійне розуміння, соціально-психологічна рефлексія, комунікативні стратегії тощо, що сприятиме актуалізації потенціалу особистості при розв'язанні інтерактивних ситуацій.

Цілеспрямоване моделювання особистісних конструктів підлітків має відповідати наступним стратегічним принципам: акцент на ресурсах особистості, врахування індивідуальних можливостей та особливостей поведінки; аналіз попереднього досвіду, світогляду, інтересів особистості; позитивістський підхід: не стандартизоване бачення проблеми, опір на суб'єктивну віру особистості у власні можливості; орієнтація на майбутнє особистості; технічна пластичність, володіння необхідними знаннями та уміннями психологічної допомоги особистості.

Реалізація означених принципів в системі психологічного супроводу особистості в закладах освіти дозволить якісно змінити ефективність моделювання поведінкових стратегій підлітків, життєвих сценаріїв особистості у контексті особистісного становлення та спілкування.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества : монография / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 420 с.
2. Дружинин В.Н. Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии/ Владимир Николаевич Дружинин – М.: ПЕР СЭ; СПб.: ИМАТОН-М, 2000. – 135 с.
3. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество : учебник для студ. вузов / В. С. Мухина. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 456 с.
4. Нартова-Бочавер С.К. Введение в психологию развития: учеб. пособие / С. К. Нартова-Бочавер, А. В. Потапова. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – 216 с.
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М.: Политиздат, 1991.

Статья посвящена анализу психологических аспектов динамики коммуникативных стратегий поведения подростков как формы проявления особой психической реальности субъекта в нестабильных условиях социального развития. В данном контексте проанализированы особенности моделей жизнетворчества на основе системного подхода и системно-стратегической концепции моделирования личностных конструктов в контексте общения подростков. Доказано, что конструктивные диалогические стратегии общения являются предпосылкой продуктивного жизнетворчества подростков и требуют целенаправленного моделирования в период активного личностного становления.

The article analyzes the psychological aspects of the dynamics of communication strategies adolescent behavior as a form of identification of specific psychic reality of the subject in transient conditions of social development. In this context peculiarities models of life based on a systematic approach and systematic and strategic approach to modeling constructs in the context of personal communication adolescents. It is shown that the constructive dialogic communication strategy is a prerequisite for a productive life activities adolescents and require purposeful simulation period of active personal development.

Статтю подано до друку 28.10.2013.